

RECENSIÓNS

Educar en valores a través do álbum: a temática de guerra

REVISTA GALEGA
DE EDUCACIÓN
PUBLICACIÓN DE NOVA ESCOLA GALEGA

ISSN: 1132-8932

Páx. 82-88

Carmen Ferreira Boo

USC

m.fboo@udc.es

XUSTIFICACIÓN

Os conflitos sociais e bélicos están de absoluta actualidade, de feito que a infancia ten contacto de maneira directa ou indirecta con estas problemáticas por medio do bombardeo constante dos medios de comunicación e a Rede Internet con noticias que aluden aos fenómenos da emigración, terrorismo, guerras civís en Oriente Próximo... Polo tanto, cada vez se fai máis necesario o tratamento dos conflitos desde a infancia para promover valores positivos que rexeiten esta realidade, como son a educación para a paz, a solidariedade e a convivencia intercultural. Neste sentido, é importante que o mediador teña unha boa formación para saber xestionar e tratar estas temáticas realistas, como é o caso dos conflitos bélicos, que a priori se consideran non aptas ou pouco recomendables para a infancia, debido ao seu dramatismo e crueza, e que na Literatura Infantil e Xuvenil foron tabú durante moito tempo, quizais porque, como sinalou Olaziregui (2007, pp. 20-21), "el control pedagógico y moral que se ejerce sobre la literatura infantil y juvenil habrá incidido en la poca abundancia de textos que han tratado las guerras en general".

Non obstante, a tendencia actual da crítica académica reflicte o interese por esta temática na Literatura Infantil e Xuvenil coas diferentes monografías publicadas no que vai de século dedicadas á guerra, como é o caso de Ruzicka, Vázquez e Lorenzo (eds., 2005); Roig, Lucas e Soto (coords., 2007); Roig, Ruzicka e Ramos (eds., 2012), Roig e Ruzicka (eds., 2014) e Fernández et al. (coords., 2015); e a concesión do proxecto de investigación "Tematología y Métodos. Las guerras en la narrativa juvenil en el Marco Ibérico" (Ministerio de Economía y Competitividad. FFI2013-42702-P) no que se inscribe este traba-

llo; dado que, como sinala Peter Hunt (2005, p.13), a infancia debe ser protexida da brutalidade da guerra pero non privada do seu coñecemento.

Para tratar esta temática, unha boa ferramenta didáctica é a lectura de obras de Literatura Infantil e Xuvenil, pois consideramos que se poden aproveitar pedagoxicamente as súas potencialidades para acceder a novos coñecementos, organizar o pensamento e propiciar a reflexión crítica na infancia e xuventude, ao tempo que axuda a comprender as circunstancias sociais e históricas na evolución do ser humano pois, tal e como afirman Agra e Roig (2004, p. 7), a literatura xoga un papel fundamental na interpretación de boa parte das experiencias que a nenez e mocidade ven e experimentan, dado que a ficción traballa coa experiencia vital dos seres humanos.

Co propósito de conseguir unha futura cidadanía activa, concienciada e comprometida coa paz, ofrecemos unha selección de media ducia de álbums, para facilitar o labor dos mediadores (educadores, docentes, bibliotecarios...) e que poidan aproveitar as potencialidades deste formato, tanto artísticas como literarias, como medio para propiciar a reflexión, asentar os hábitos lectores e adquirir novos coñecementos cara a un mundo máis libre e tolerante, contribuíndo a espertar consciencias, coñecer as consecuencias negativas dos conflitos bélicos e axudar o lectorado infantil a xestionar situacións conflitivas dunha maneira pacífica nas súas relacións sociais e persoais.

Hai que matizar que entendemos o álbum, denominado por Agra e Roig (2007) como "artexto", como un tipo editorial que inclúe dúas formas de arte (linguaxe e ilustración) cunhas determinadas características (Ramos, 2011, pp. 28-29), como son a linguaxe híbrida e multimodal,

debido á importancia da interacción texto/imaxe para a comprensión global; a dobre lectura e complementación entre linguaxe visual e textual, ampliando as posibilidades de lectura e ofrecendo novas propostas plásticas lúdicas; o produtivo diálogo intertextual; a simplificación narrativa; o desprazamento de descrições e accións á narrativa visual; a importancia da interpretación dos paratextos para o sentido total; e a dimensión artística das imaxes, que permite achegar a arte á infancia, de modo que "os nenos introdúcense na linguaxe visual e valoran a capacidade narrativa que teñen as imaxes e, posteriormente, poderán desenvolverla nas súas propias expresións" (Agra e Franco, 2011, p. 46). Por todo isto, o álbum permite a *capacidade de observación dos lectores, a asociación de ideas, a realización de inferencias, a descuberta de implícitos, a anticipación e a confirmación das posibilidades interpretativas avanzadas a partir de objectos editoriais cada vez mais complexos em termos de arquitectura e exigentes em termos de leitura e interpretação* (Ramos, 2011, p. 17).

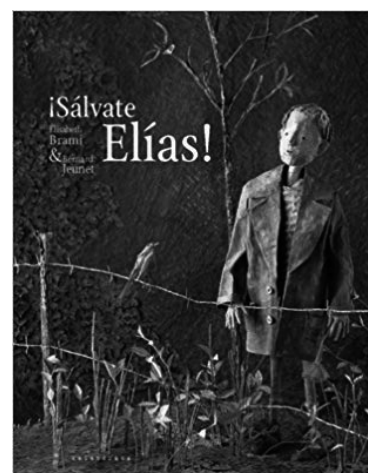
Tras a consulta dos *Informes de Literatura* (Roig, coord., 2005-2015), escollemos na produción de Literatura Infantil e Xuvenil da década 2005-2015 un corpus de seis álbums, tanto escritos orixinalmente en lingua galega como traducidos, que tratan a temática dos conflitos bélicos e/ou as súas consecuencias como elemento principal na trama narrativa, ben representando guerras históricas ou ben guerras ficticias. Con estas obras favorécese a denuncia do absurdo das guerras e dáse voz ás vítimas inocentes, reivindicando aproximacións que se centran en cuestionar os conflitos e o horror das súas consecuencias, promovendo unha cultura da paz, o respecto pola vida e a defensa dos

dereitos humanos (Fernández et al., 2015, pp. 9/15).

1. SÁLVATE ELÍAS! (SAUVE-TOI ÉLIE!, 2003) (KALANDRAKA, 2006)

É o primeiro álbum infantil traducido á lingua galega que se publicou no século XXI sobre os efectos da Segunda Guerra Mundial e o antisemitismo. Trátase da historia persoal dun neno xudeu de sete anos chamado Elías que vive en París, realizada pola escritora Elisabeth Brami (Varsovia, 1946). A ocupación de Francia polos exércitos alemáns durante a Segunda Guerra Mundial (dato que intúe o lector) motiva que os pais de Elías o leven a vivir coa familia François, uns granxeiros que lle mudan o nome polo de Emilio, finxindo que se trata dun sobriño seu. As escasas referencias indirectas á guerra aparecen no inicio do relato cando a familia unha mañá de xuño foxe precipitada da súa casa de París e agocha calquera símbolo que os identifique como xudeus, como vestir o abrigo "para que non se vise a estrela amarela que a Mamá me cosera nel o 9 de xuño, o día do meu aniversario" (Brami, 2009, p. 13).

Ese acontecemento vai marcar o futuro do protagonista, pois o neno muda a súa vida na capital francesa pola vida nunha vila rural, na que asiste á escola e realiza diferentes labores

agrícolas, aínda que o medo e a ocultación da súa procedencia xudía se plasman cando a señora François lle descose a estrela por medo a “que nos prendan a todos!” (Brami, 2009, p. 22) e porque “tráenos a guerra” (Brami, 2009, p. 29), primeira referencia directa ao conflito bélico.

Nese ambiente que a Elías lle semella frío e hostil, decide fuxir un día coa esperanza de reunirse con seus pais, mais descobre na estación ferroviaria a crueza da guerra ao ver os xendarmes franceses e soldados alemáns con fusís que, apuntando coas armas, fan saír os nenos, os amorean en camións e “Das lonas pechadas saían choros e cantos” (Brami, 2009, p. 46). Elías é consciente nese momento da crueldade que provoca o conflito: “Liane marchou para sempre ao gran ventre da guerra” (Brami, 2009, p. 46), pechando o relato coa presenza explícita do conflito bélico, un final aberto e a sospeita de que seus pais foron vítimas do holocausto.

Polo tanto, aínda que a trama do texto narrativo se centra na vida cotiá de Elías na granxa, motivada polo inicio da contenda bélica (a Segunda Guerra Mundial) que causa a fractura familiar e a necesidade de vivir na clandestinidade, a guerra está sempre presente, mencionada de maneira directa ou indirecta, provocando temor e medo e condicionando as actuacións de Elías, dos señores François e dos demais personaxes (Ferreira, 2016).

Hai que salientar o uso dunha linguaxe sinxela e accesible para a infancia a partir dos oito anos de idade, con preferencia por frases curtas e ton coloquial, a escolla dunha voz narradora en primeira persoa que introduce sensibilidade e emotividade, que transmite o medo, a incompreensión, a incerteza e a soidade dos máis novos, vítimas da guerra, e que ofrece unha visión

restritiva, limitada ao coñecemento dun neno de sete anos.

Tamén, ademais das imaxes de elementos cotiáns da vida rural (árbores, animais domésticos, ratos, instrumentos de labranza...), aparecen referencias bélicas na narrativa visual de Bernard Jeunet (Lorient, 1956), baseada en esculturas de papel, coa presenza constante e evidente de diferentes símbolos desde a propia cuberta do álbum, como son o paxaro sobre o arame de espiños ou a flor vermella. Así nas ilustracións represéntanse fisicamente os personaxes acompañados de símbolos que aluden á guerra e á morte, como a curuxa e o corvo, símbolos tamén da sabedoría, a mosca coa caveira, o arame, o fío e agulla..., que enchen de significado as escenas mediante o emprego de cores escuras e frías (grises, negros, verdes etc.) e tons apagados, para reflectir sentimentos e vivencias, acentuando a sensación de soidade e anguria do neno protagonista con constantes alusións veladas á historia.

Outras ilustracións remiten á cultura xudaica, como a manta da páxina 12 que remite ao *tallit* (manto xudaico de oración), o pedazo de tronco da páxina 29 evoca a *mezuzá* (pequena caixa tubular que contén un anaco de pergamiño onde se inscriben pasaxes bíblicas), a imaxe da man que alude á man de Fátima; e outras, a símbolos relixiosos cristiáns, como a chave enriba dun calendario de festividades, a escada, a cruz, o xenuflexorio, o círculo como símbolo da eternidade, adornado de espiños, e os pedazos de frase. Por último, é de sinalar o triste peritexto que a autora lles dedica aos nenos que nunca chegaron a medrar e “para todos os nenos escondidos e para os que non tiveron esta sorte”.

2. FUME (OQO, 2008)

É un álbum escrito en galego polo escritor lucense Antón Fortes (Sarria, 1957) con ilustracións de Joanna Concejo, recoñecido cunha Mención White Ravens entre os álbums máis fermosos do mundo en 2009. A través da voz inxenua do neno protagonista, quen se mantén no anonimato durante todo o relato, o lector coñece unha historia moi dramática e conmovedora que se inicia nunha estación de tren, onde uns soldados vivían, axudados por cans, os viaxeiros e separan en filas os homes a un lado e ao neno-narrador e súa nai ao outro. O tren lévaos a unha casa numerada (a número 48), onde viven amontoados, soportando o frío e a neve, que lle recorda ao lector adulto as condicións precarias e amoreamento no que viviron milleiros de xudeus nos campos de exterminio nazi durante a Segunda Guerra Mundial. Os sentimentos de temor e medo intúeos o lector coa escolla sintáctica e léxica: “Nunca choro, porque o meniño que choromicaba pola noite, levárono” (Fortes, 2008, p. 10). Tamén se describen as penurias que pasan, os traballos que teñen que realizar e os escondedoiros das nais cando os nenos enferman “porque o médico é malo e quere levarnos para a casa da cheminea” (Fortes, 2008, p. 18), sintagma nominal que suaviza as cámaras de gas. O protagonista tamén é testemuña dos disparos, dos golpes coas armas que os soldados lles dan aos presos ou de como colgan a xente no patio ao son da música da orquestra.

O neno sofre polo seu pai e pola súa nai, que vai perdendo folgos con tanto traballo. El e seu amigo Vadío, un neno de etnia xitana, vítimas inocentes e ignorantes, irán ducharse á casa da cheminea, malia que “Mamá dime que os nenos que entran nela se van para o ceo, pero eu quero quedar, aínda que teño

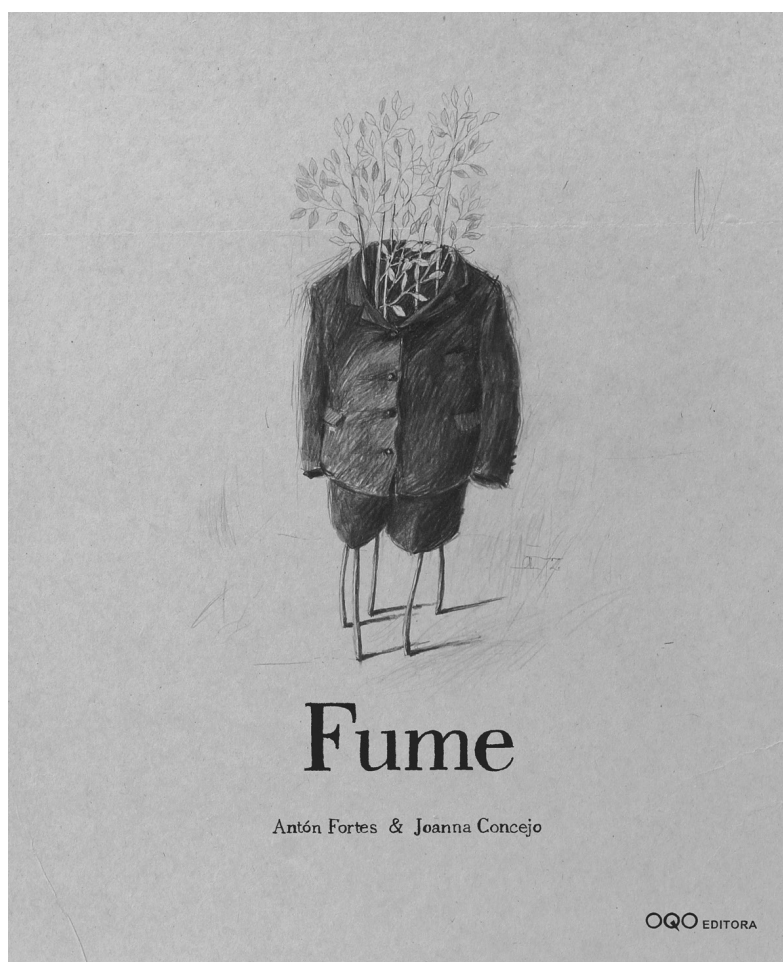
fame e sede, e paso frío” (Fortes, 2008, p. 29). Alí os gardas mándanos duchar “para que morran os bechos que nos corren polo corpo” (Fortes, 2008, p. 20) e logo péchanse as portas e todo queda na escuridade total cun final trágico e dramático para os nenos.

Cun discurso narrativo, conciso e estarecedor, Fortes só identifica no campo de concentración a etnia xitana, como símbolo de recoñecemento do outro e da amizade e solidariedade máis alá das diferenzas culturais e ideolóxicas. Mostra con inocencia e tenrura, empregando frases curtas, descritivas, contundentes e moi evocadoras, os padecementos sufridos polos nenos (fame, frío, enfermidade, violencia, separación, soledade e morte) nos campos de concentración nazis, contraponendo esa dura realidade aos recordos felices do protagonista que lle axudan a fuxir do illamento e desarraigamento (Ferreira, 2016).

A narrativa visual destaca polas súas imaxes alegóricas que aluden á traxedia dos campos de exterminio, cargadas de significación. Por exemplo, as gardas imitan as páxinas dun álbum de fotografías que falan de recordos, de historias antigas, de traxectorias vitais. Mentres que as composicións a dobre páxina mesturan figuras reais con imaxes alegóricas, empregando a técnica de debuxo a lapis en branco e negro, e reservando a cor (azul, verde, amarelo...) só para determinados detalles, símbolos de vida, como a auga, a herba e as flores.

3. NEGROS E BRANCOS (TUSK TUSK, 1978) (KALANDRAKA, 2008)

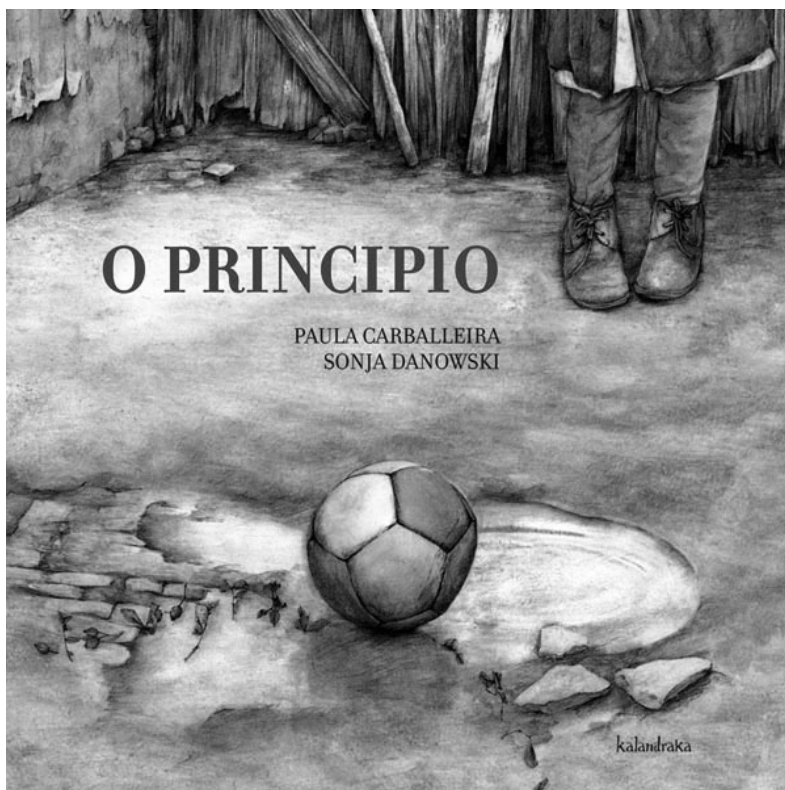
É o primeiro álbum que aparece no mercado editorial da Literatura Infantil e Xuvenil galega no século XXI no que se recrea un conflito bélico ficticio. Trátase dunha tradución da obra en

inglés *Tusk Tusk* (1978), do escritor David McKee (Devon, 1935) que se sitúa nun tempo remoto para alertar do perigo dos odios racistas, simbolizado en dúas mandas de elefantes, de cor branca e negra respectivamente, que viven separadas polo odio e a xenreira que se teñen, e que provocan un conflito bélico que as leva case á súa extinción, agás uns poucos exemplares amantes da paz que deciden refuxiarse no máis profundo da selva e fuxir da confrontación. Ao rematar a guerra, pasado moito tempo, os netos deses elefantes pacíficos, que son de cor gris, deciden saír da frondosidade da selva e repoboar de novo o mundo. Non obstante, esa paz queda no aire ao amosar o odio que se teñen os elefantes de orellas pequenas e os de orellas grandes. A nivel léxico McKee emprega durante

toda a narración termos antitéticos para reforzar o belicismo mediante o xogo de contrarios (negro/branco, amar/odiar, batalla/paz, pequenas/grandes).

Na narrativa visual, as ilustracións da cuberta e contracuberta anuncian a disputa que vai acontecer no texto narrativo, presentando un exemplar de elefantes de cada cor (branca e negra) con expresión de enfado e en actitude desafiante e de confrontación. En canto ás gardas, nas de diante incídese na actitude violenta, mentres que nas traseiras escóllese a actitude pacífica dos elefantes grises. Nas ilustracións interiores, mediante a técnica da acuarela con cores augadas e húmidas, e unha liña fina para marcar as formas, ofrécese unha lectura visual a dobre páxina, que pode ser independente do texto na-

rativo, cunha disposición simétrica dos elefantes negros e brancos que destacan pola expresividade das súas faccións, convertendo as trompas en armas bélicas ou en brazos loitadores; fronte á disposición máis libre e a expresividade positiva dos elefantes grises que pronto se desestabilizan co novo conflito.

McKee pretende criticar o racismo e as guerras por medio dos elefantes, animais de por si tranquilos e cuxa conduta representa diferentes ideoloxías (Fernández, 2008, p. VII) e facer un chamamento á paz e á tolerancia (Piñeiro, 2008, p. 30).

4. A GUERRA DOS NÚMEROS (OOO, 2009)

Este álbum narrativo infantil do ilustrador cubano Juan Darién (A Habana, 1980) mereceu o Premio de ilustración en 2008 CJ 1st Picture Book Awards. Presenta a temática bélica dunha maneira singular ao representala metaforicamente a través da operación matemática da resta. Trátase dunha histo-

ria de envidia incontrolada que, en combinación con un personaje perverso, acaba derivando en una guerra en la cual, como es de esperar, todos pierden; y como los protagonistas del álbum son números, esa pérdida, además de tener la intensidad moral propia del caso, salta a la vista con una matemática aplastante (Darabuc, 2009).

Cunha narración textual moi sinxela na que se usa un expresivo xogo tipográfico coas maiúsculas, reservado aos protagonistas numéricos (uns, cero, menos, dez), cóntase a guerra que enfrontou os números Uns, que se sentían sós e discriminados, cos demais números, axudados polo rei Menos quen lles ensinou a confeccionar unha poderosa arma (o signo menos) coa que os uns anulan o valor ao resto dos números, converténdose en Ceros. Mais os Ceros, escravizados polos Uns, rebeláanse e destrúen as armas dos Uns que avergoñados se unen aos ceros, necendo un novo número maior que os demais: o Dez.

Neste caso, o autor opta por escoller termos léxicos relacionados coa guerra e con connotacións negativas, tanto substantivos (arma, exército, tropa, ataque, escravos, prisioneiros) como verbos (defender, reducir, vencer, ordenar, castigar, rebeláronse, destruír), que contrastan cos étimos de matiz positivo escollidos para o final feliz do relato (desarmaron, paz, perdoaron e unión).

Se se analizan os peritextos, tanto na escolla do título como na imaxe da cuberta, aparece de maneira directa a guerra, anticipando ao lector esta temática. A proposta iconográfica, na que predominan as cores cálidas que achegan dinamismo e enerxía, presenta a dobre páxina, mediante a técnica de colaxe de varios materiais (debuxo, texturas e fotografías) tratados dixitalmente, toda unha marcada ambientación bélica, explícita a través da representación de diferentes elementos como medios de transporte (helicópteros, avións, submarinos, barcos), vestimenta e armamento (paracaídas, armas, cascos, canóns, medallas) e outros elementos como bandeiras, tendas de campaña e cadeas, cuxa estética recorda a II Guerra Mundial. Tamén destaca a humanización que se fai dos números cos que se poden traballar as operacións e códigos matemáticos por medio da linguaxe plástica e da narración literaria, para a comprensión de conceptos abstractos.

Polo tanto, o narrador omnisciente toma como base o proceso matemático da resta como metáfora da guerra e trata ademais outros temas transversais, coma a envexa, a escravitude, a liberdade, a paz, a resolución de conflitos e o respecto ás diferenzas, promovendo a convivencia e integración da pluralidade (Ferreira, 2016).

Este álbum supón todo un alegato antibelicista guiado a través do mundo simbólico dos

números" (Piñeiro, 2009, p. 30), que reflicte o absurdo das guerras orixinadas pola falsa interpretación de que todo aquilo que é diferente implica unha ameaza; e demostra, ao mesmo tempo, que as guerras carecen de sentido e que, ao contrario, o diferente non resta senón que sempre suma, de tal maneira que o coñecemento dos outros enriquece e engrandece, pois o importante é que a unión fai a forza.

5. O PRINCIPIO (KALANDRAKA, 2012)

No ano 2012 Paula Carballeira (Fene, A Coruña, 1972) publicou este álbum "particularmente ben conseguido pola forma orixinal e sutil de tematizar as consecuencias destrutivas da guerra, asociadas á perda dos bens materiais, pero tamén á forza da esperanza e á posibilidade de reconstrución" (Ramos, 2012, p. 41). Unha obra con tinturas poéticas que se inicia *in media res* e que trata con sutileza e orixinalidade o tema bélico, contraponendo a tenrura, a imaxinación e a fortaleza fronte ao horror, a precariedade e o drama humano, ao relatar os efectos crueis e devastadores que a guerra produce na vida familiar coa perda da vivenda, roupa, alimentos e outras comodidades, como a luz eléctrica. Tamén é unha clara homenaxe explícita ao libro como ferramenta pacífica, á palabra como mellor alimento da alma e ás bibliotecas como depositarias da sabedoría que destrúe a violencia (Roig, coord., 2015, p. 373).

Transmite unha mensaxe de esperanza e unha lección de vida sobre a resistencia e a capacidade de sufrimento humano ao reflectir que a vida continúa e ao valorar os verdadeiros ideais de vida, ligados aos afectos e á unión familiar, como último reduto de estabilidade (Ramos, 2012, p. 41). E, aínda que a guerra queira arrebatara a inxenuidade e felicidade, a infancia

é a primeira que volve xogar de novo, consegue sorrir e revelar a coraxe necesaria para continuar malia as adversidades.

As fermosas e hiperrealistas ilustracións de Sonja Danowski recordan os escenarios da Segunda Guerra Mundial, atraendo o lector desde a imaxe da cuberta e contracuberta ao mostrar unha bóla de cores sobre unha charca sucia, os zapatos dunha nena fóra da imaxe e as pombas e paxaros que remiten a unha historia triste cun toque de esperanza. No interior, o uso de cores ten unha intencionalidade máis alá da estética, pois o realismo fotográfico subliña a verosimilitude, ofrecendo un contexto espacial asolado pola contenda, e os tons suaves, case acromáticos, tinguen de tristura as escenas, mentres que a aparición doutras cores eríxese como sinal visual de esperanza. A calidade da ilustración *tamén está patente na selección dos encadres e perspectivas, con predominio das imaxes panorámicas, con varios planos, recreando visualmente o contexto da acción e o seu impacto na expresividade das personaxes. Os rostros que se van iluminando ao longo do álbum, abríndose en sorrisos cada vez máis marcados, son outro sinal de optimismo.* (Ramos, 2012, p. 41)

Esta obra, escollida pola Federación Internacional de Asociacións de Bibliotecas na segunda edición do seu catálogo *The World Through Picture Books*, publicado co apoio do IBBY, introduce o lector "de forma tenra no drama humano", para que sirva como ferramenta pacífica (Sánchez, 2012, p. 6) mediante unha mensaxe poética de alento e confianza que combate a desolación e a indiferenza "sen dramatismos e con altas doses de sensibilidade" (Navarro, 2012, p. 6). Transmite que a unión familiar permite superar as adversidades.

6. A FUXIDA (BIBLOS CLUBE, 2014)

Este álbum da escritora Berta Dávila (Santiago de Compostela, 1987) recolle unha historia exenta de temor e dramatismo que se achega á conmovedora realidade dos desprazados, concretamente os nenos, a partir da perspectiva da nena protagonista quen, sempre abrazada ao seu osiño de peluxe, non deixa de facer preguntas sobre o motivo dos seus continuos desprazamentos. As respostas do pai, dirixidas a satisfacer a curiosidade da pequena, reflicten o instinto protector ao tratar que a nena só pense nas vantaxes deses novos lugares de residencia, intentando esquecer o baleiro que provoca a fuxida sen retorno do mundo coñecido e do conflito, unha intención á que contribúen, cara ao final da obra, os membros que se unen á unidade familiar en cada nova viaxe coa idea de permaneceren xuntos e persistiren na busca dun lugar onde establecérense de novo. É unha historia atemporal e universal cun final no que se manifesta a ledicia e que se complementa con ilustracións sinxelas, realizadas con técnica mixta sobre lenzo por Inma Doval, que ofrecen retratos dos protagonistas e que constitúen o *perfecto contrapunto para ilustrar o conto, reflectindo a través da gama cromática o mundo escuro devastado pola guerra e a inqueda que supón o desprazamento continuo, mentres as chegadas e a viaxe final son representadas a través de cores máis cálidas e intensas.* (Rozas, 2014, p. 38)

POTENCIALIDADES DIDÁCTICAS

Os seis álbums escollidos contan con múltiples potencialidades didácticas pois, sen ánimo de ser exhaustivos, permiten traballar diferentes valores (literarios, artísticos, éticos, morais...) a través de actividades do tipo:

- Debates orais sobre os conflitos bélicos e as súas consecuencias: perda de bens materiais, exilio, fame, refuxiados, fragmentación familiar... para traballar o desenvolvemento emocional dos máis pequenos e o valor da paz, da solidariedade e da igualdade.
- Tratamento da cor como reflexo das emocións.
- Debuxos e redaccións para transmitir sentimentos e afectos.
- Interpretación do significado dos símbolos, a través da linguaxe literaria e as imaxes.
- Coñecemento de movementos artísticos e tendencias plásticas, indagando na produción dos ilustradores.
- Creacións plásticas e/ou literarias, segundo a idade do receptor, na que os máis novos continúan a historia ou imaxinen os precedentes: "Como perdeu a familia a casa?", "Cal era o traballo dos pais do pai?" e "Como era a vida antes do conflito bélico?"
- Narracións desde outros puntos de vista: doutros personaxes ou dun narrador externo á trama.
- Verbalizar sentimentos e establecer pautas que axuden a superar as dificultades e os problemas para favorecer a capacidade analítica e fomentar unha actitude positiva e optimista fronte ás adversidades de situacións cargadas de dramatismo.
- Identificación de cidades e vilas cun elemento representativo (monumento, monte etc.), para coñecer a xeografía galega e doutros lugares.
- Visualización das ilustracións e reflexión sobre informacións carentes no texto que se poden inferir coas imaxes.
- Dramatización de escenas para traballar a expresión verbal e corporal.■

- AGRA, Mª J. e FRANCO, C. (2011). Estratexias de produción artística na construción dos álbums. Ilustración e correntes artísticas do século XX. En B. A. Roig, I. Soto e M. Neira (coords.), *O álbum na Literatura Infantil e Xuvenil (2000-2010)* (pp. 43-66). Vigo: Edicións Xerais de Galicia/Novacaixagalicia.
- AGRA, Mª J. e ROIG, B. A. (2004). *A memoria das guerras na literatura infantil e xuvenil en lingua galega*. Vigo/Santiago de Compostela: Edicións Xerais de Galicia/GALIX.
- AGRA, Mª J. e B. A. ROIG (2007). Artextos: los álbums infantiles. En F. Azevedo, J. Machado, C. Sousa e A. F. Araújo (coords.), *Imaginário, Identidades e Margens. Estudos em torno da Literatura Infanto-Juvenil* (pp. 439-446). Gaia-Porto: Gailivro, col. Mitologia e Memória.
- AMADO, A. (2008). Negros e brancos. *Tempos Novos*, Protexa, 6, primavera, 4.
- BRAMI, E. (2006). *Sálvate Elías!* Pontevedra: Kalandraka Editora.
- CARBALLEIRA, P. (2012). *O principio*. Pontevedra: Kalandraka Editora, col. MareMar.
- DARABUC (2009). *La guerra de los números*, de Juan Darién. Recuperado de <https://darabuc.wordpress.com/2009/09/24/la-guerra-de-los-numeros-de-juan-darién/>
- DARIÉN, J. (2009). *A guerra dos Números*. Pontevedra: OQO Editora, col. O.
- DÁVILA, B. (2014). *A fuxida*. Cesuras: Biblos Clube de lectores.
- FERNÁNDEZ, P. (2008). Cores con significado. *Faro de Vigo*, "Faro da Cultura", 258, "Infantil/Xuvenil", 11 setembro, VII.
- FERNÁNDEZ, M., MACEDO, A. C., MOCINO I. e RAMOS A. M. (coords., 2015). *De como a Literatura para a Infancia e a Juventude «é chamada à guerra». Reflexões sobre os conflitos bélicos na Galiza e em Portugal / De como a Literatura para a Infancia e a Juventude «é chamada à guerra». Reflexions sobre os conflitos bélicos en Galicia e Portugal*. Porto: Tropelias&Companhia/ inED (Centro de Investigación e Inovação em Educação) - ESE-IP Porto (Portugal).
- FERREIRA, C. (2016). La guerra en el álbum narrativo en lengua gallega. En B. A. Roig e R. Oittinen (coords.), *A Grey Background in Children's Literature: Death, Shipwreck, War, and Disasters/ Literatura infantil y juvenil con fondo gris: muerte, naufragios, guerras, y desastres* (pp. 136-150). München: ludicum.
- FORTES, A. (2008). *Fume*. Pontevedra: OQO Editora, col. Qontextos. Mar de candeas.
- HUNT, P. (2005). War in Children's Literature-Why?. En V. Ruzicka, C. Vázquez e L. Lorenzo (eds.), *Mundos en conflicto: Representación de ideologías, enfrentamientos sociales y guerras en la Literatura infantil y juvenil* (pp. 13-27). Vigo: Universidade de Vigo.
- MCKEE, D. (2008). *Negros e brancos*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Sopa de contos.
- NAVARRO, M. (2012). Contra a indiferenza. *Faro de Vigo*, "Faro da Cultura", 423, "Libros", 12 xullo, VI / *La Opinión*, "Saberes", 376, "Letras galegas", 14 xullo, 6.
- OLAZIREGUI, M. J. (2007). La Guerra Civil y sus representaciones. En B. A. Roig, P. Lucas e I. Soto (coords.), *A guerra civil na narrativa infantil e xuvenil* (pp. 13-27). Vigo: Edicións Xerais de Galicia/LIJMI.
- PIÑEIRO, A. (2008). Aceptar as diferenzas. *A Nosa Terra*, 1.329, "Bule Bule", 26-22 outubro, 30.
- ____ (2009). A suma da diferenza. *A Nosa Terra*, 1.367, "Bule Bule", 9-15 xullo, 30.
- RAMOS, A. M. (2011). Apontamentos para una poética do álbum contemporáneo. En B. A. Roig, I. Soto e M. Neira (coords.), *O álbum na Literatura Infantil e Xuvenil (2000-2010)* (pp. 13-40). Vigo: Edicións Xerais de Galicia/Novacaixagalicia.
- ____ (2012). Unha nova ollada á guerra, un tema pouco representado. *El Correo Gallego*, "Tendencias", "Literatura Infantil e Xuvenil", "ELOS de lectura", 17 xullo, 41.
- ROIG, B. A. (coord., 2005-2015). *Informes de Literatura*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- ____ (coord., 2015). *Historia da Literatura Infantil e Xuvenil galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- ROIG, B. A., P. LUCAS e I. SOTO (coords., 2007). *A guerra civil na narrativa infantil e xuvenil*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia/LIJMI.
- ROIG, B. A., RUZICKA, V. e RAMOS, A. M. (eds., 2012). *La Guerra Civil española en la narrativa infantil y juvenil (1936-2008)*. Porto/Santiago de Compostela: Tropelias&Companhia/Servizo de Publicacións e Intercambio Científico (Universidade de Santiago de Compostela), col. Percursos da Literatura Infantojuvenil, n.º 8.
- ROIG, B. A. e RUZICKA, V. (eds., 2014). *The Representations of the Spanish Civil War in the European Children's Literature (1975-2008)*. Alemania: Peter Lang Edition, col. Kinder- und Jugendkultur, -literatur und -medien. Theorie-Geschichte-Didaktik, n.º 87.
- ROIG, B. A., SOTO, I. e NEIRA, M. (coords., 2011). *O álbum na Literatura Infantil e Xuvenil (2000-2010)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia/LIJMI/ Novacaixagalicia.
- ROZAS, A. (2014). Guerra, fuxida e esperanza. *El Correo Gallego*, "Tendencias", "Literatura Infantil e Xuvenil", "ELOS de Lectura", 16 abril, 38.
- RUZICKA, V., VÁZQUEZ, C. e LORENZO, L. (eds., 2005). *Mundos en conflicto: representación de ideologías, enfrentamientos sociales y guerras en la literatura*. Vigo: Universidade de Vigo/ANILIJ, Col. Congresos, n.º 48.
- SÁNCHEZ, O. (2012). Mensaxe de esperanza. *La Voz de Galicia*, "Culturas", 473, "Letras infantil", "Libros de verano", 30 xuño, 6.